

3.2 NEDERLAND

3.2.1 NEDERLANDSE (CONCENTRATIE)KAMPEN

In het Duitse kampstelsel speelde Nederland een bijzondere rol, vooral als doorvoerland en schakel in de deportatie van Joodse, politiek en andere gevangenen naar kampen in Duitsland en Polen. Hieronder volgt een overzicht van de Nederlandse kampen.

KAMP SCHOORL		Oorsprongweg 12 Schoorl
	• kamp-schoorl.nl • nl.wikipedia.org/wiki/Kamp_Schoorl	
	Albert Boer, <i>Het kamp Schoorl</i> , 2007	

Op de plek van een duinzandaufgraving bij Schoorl was in 1939 een barakkenkamp ingericht voor Nederlandse militairen. Na de Duitse bezetting namen de Duitsers het kamp over en in 1941 werd het een *Polizeiliches Durchgangslager* (PD) voor Joden en politiek gevangenen. Het kamp werd toen voorzien van vier wachttorens en prikkeldraad. Centraal stonden acht grote barakken. Het kamp werd bewaakt door de Ordnungspolizei. Vanuit Schoorl werden in totaal 649 Joden naar Buchenwald en van daar naar Mauthausen getransporteerd. Van deze 649 Joden overleefden er slechts twee de oorlog. Later werden er ongeveer 600 communisten, mannen en vrouwen, overgebracht naar Kamp Schoorl. Zo'n 200 gevangenen werden weer vrijgelaten, maar de rest werd in het najaar van 1941 via het nieuwe PD-kamp Amersfoort naar KZ-Neuengamme overgebracht. Eind oktober 1941 werd Kamp Schoorl gesloten.

KAMP ERIKA		Bergsteeg 7731 12 Ommen
	• kamperika.nl • nl.wikipedia.org/wiki/Kamp_Erika	
	Hester den Boer, <i>Kamp Erika</i> , 2023	

Op de plaats waar voor de oorlog de 'Sterkampen' van de theosofische beweging werden gehouden, werd in juni 1942 in de bossen van Ommen Arbeitseinsatzlager Erika in gebruik genomen. Het was bedoeld als justitieel strafkamp om de overvolle

gevangenen te ontlasten. De eerste gevangenen kwamen aan op 19 juni 1942. Het waren veelal mensen die de distributiewetten hadden overtreden: zwarthandelaars en illegale slachters. Duits was de voertaal in het kamp. De bewakers werden als KK (*Kontrolle Kommando*) aangesproken en zowel de kampleiding als de bewakers kregen Duitse rangen toegewezen. Mede door de afgelegen ligging van het kamp konden de bewakers de gevangenen ongehinderd systematisch mishandelen. Dwangarbeid, ziektes, ondervoeding, mishandeling en moord eisten het leven van minstens 170 gevangenen.

In 1943 werd Erika een opvoedingskamp, een Arbeitserziehungslager voor landlozers en bedelaars, maar ook voor mensen die zich hadden onttrokken aan de arbeidsplicht in Duitsland. De bewakers traden nu iets minder hard op, hoewel er nog steeds werd geslagen en geschopt. In het najaar van 1944 werd Erika weer een strafkamp, deze keer bewaakt door de Ordnungspolizei, de SS en de Sicherheitsdienst. Gedurende de laatste acht maanden van de oorlog waren er in Erika niet meer dan 501 gevangenen, van hen werden er zeker negen doodgeschoten. Kamp Erika werd op 11 april 1945 bevrijd.

KAMP WESTERBORK		Oosthalen 8 Hooghalen
	• kampwesterbork.nl • nl.wikipedia.org/wiki/Kamp_Westerbork	
	• Harm van der Veen, <i>Westerbork 1939-1945</i>, 2005 • Koert Broersma en Gerard Rossing, <i>Kamp Westerbork gefilmd</i>, 2021	

Op 1 juli 1942 namen de Duitsers een kamp over in het Drentse Westerbork dat twee jaar eerder door de Nederlandse regering gebouwd was als Centraal Vluchtelingen-kamp Westerbork voor in Nederland aanwezige Duitse en Oostenrijkse Joodse vluchtelingen. Als Polizeiliches Durchgangslager Westerbork werd het een doorgangskamp voor voornamelijk Joden en een klein aantal Sinti en Roma, op weg naar Auschwitz, Sobibór of in zeldzame gevallen een ander vernietigingskamp in Polen. De meeste gevangenen in Kamp Westerbork verbleven een kortere periode, maar sommige bleven maanden tot jaren. Ondanks de aanvankelijke schok van arrestatie en deportatie ervoeren de langdurige bewoners het kamp als relatief goed. Mishandelingen en moord kwamen er nauwelijks voor. Gezinnen bleven bij elkaar en over het algemeen was er voldoende te eten.

De angst om op transport te gaan beheerste echter het leven van de gevangenen. Men deed er alles aan om van transport vrijgesteld te worden. Vanuit Kamp Westerbork vertrok 103 keer een trein; vaak naar Auschwitz maar ook naar Sobibór,

Theresienstadt en Bergen-Belsen. In totaal werden van 15 juli 1942 tot en met 13 september 1944 ruim 100.000 gevangenen vanuit Kamp Westerbork per trein gedeporteerd. Slechts 5.000 Joden en 32 Roma die vanuit Kamp Westerbork werden gedeporteerd, overleefden de Tweede Wereldoorlog.

KAMP VUGHT		Lunettenlaan 600 Vught
	• nmkampvught.nl • nl.wikipedia.org/wiki/Kamp_Vught	
	Ad van Liempt, <i>Wraak op het verzet</i> , 2024	

In de zomer van 1942 werd gestart met de bouw van een kamp (volgens het Dachau-model) nabij recreatieplas de IJzeren Man in Vught, vanwege capaciteitsgebrek in Kamp Westerbork en Kamp Amersfoort. Kamp Vught, officieel bekend als *Konzentrationslager Herzogenbusch*, was tijdens de Tweede Wereldoorlog het enige SS-concentratiekamp buiten nazi-Duitsland en het door nazi-Duitsland geannexeerde gebied. In totaal werden er ruim 31.000 mensen in het kamp gedetineerd: 12.000 Joden en verder politiek gevangenen, Roma en Sinti, verzetsstrijders, Jehova's getuigen, homoseksuelen, zwervers, criminelen en zwarthandelaren.

Kamp Vught stond onder beheer van de SS, in tegenstelling tot de andere Nederlandse kampen (waar overigens vaak wel SS'ers werkten, zoals in Kamp Amersfoort). Het kamp werd na Dolle Dinsdag op 5 september 1944 door de Duitsers volledig ontruimd. De geallieerden waren vlakbij, maar desondanks werden 3.400 gevangenen op transport gezet naar andere concentratiekampen. De vrouwen werden naar Ravensbrück gestuurd en de mannen naar Sachsenhausen. Velen zijn daar om het leven gekomen of werden later overgebracht naar KZ-Neuengamme. Ook werden op 4 en 5 september in Kamp Vught nog 117 mensen geëxecuteerd. Uit onderzoek van Ad van Liempt in 2024 blijkt dat er in de laatste maanden van het kamp veel meer gevangenen zijn gefusilleerd, vermoedelijk rond de 400 slachtoffers.

Na de bevrijding van het zuiden van Nederland in september 1944 werd het kamp hergebruikt als interneringskamp voor collaborateurs en later als militair kamp. De barakken zijn sindsdien grotendeels verdwenen, maar een deel van het kampterrein is behouden gebleven. Tegenwoordig herbergt het terrein het Nationaal Monument Kamp Vught, waar een museum, gedenkplaatsen en gereconstrueerde barakken bezoekers een indruk geven van het verleden.

KAMP AMERSFOORT		Loes van Overeemlaan 19 Leusden
	• kampamersfoort.nl • nl.wikipedia.org/wiki/Kamp_Amersfoort	
	• Dirk Willem Folmer, <i>Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942</i>, 2016 • G. von Frijtag Drabbe Künzel, <i>Kamp Amersfoort</i>, 2005	

Op de plek van een kazerneterrein in Amersfoort richtten de Duitsers in augustus 1941 een kamp in dat dienst moest doen als doorvoerkamp. Dit kamp werd Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (PDA) genoemd. Vanaf 18 augustus 1941 werden in het kamp diverse groepen opgesloten: verzetsstrijders, circa 2.500 Joden, communisten, gijzelaars, (vermeende) criminelen zoals zwarthandelaren, 273 Amerikaanse staatsburgers, circa 123 Jehova's getuigen en 100 Sovjetkrijgsgevangenen. De gevangenen werden in verschillende werkgroepen ingedeeld, de *Kommandos*. De meeste ploegen moesten fysiek zwaar werk verrichten; zo werd de 250 meter lange schietbaan met de hand aangelegd en is de grote vuilstortplaats uitgegraven. Kamp Amersfoort week qua indeling en opbouw af van de Duitse modelkampen. Ook viel het niet onder het centrale bureau waaronder alle officiële concentratiekampen vielen. De eindverantwoordelijke van het kamp was Wilhelm Harster, de bevelhebber van de Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst in Nederland. Deze verschillen werden benadrukt door de officiële aanduiding die aan het kleine kamp werd gegeven: Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. In het eerste woord, 'polizeiliches', lag besloten welke instantie de leiding had over dit kamp en zijn gevangenen: de Duitse politie. Het tweede woord, 'Durchgang', gaf de functie van het kamp weer. Hier zouden gevangenen op doortocht kunnen worden ondergebracht.

Door de invoering van de Arbeitseinsatz, waarbij Nederlandse mannen tussen de 18 en 35 jaar verplicht dwangarbeid moesten verrichten in Duitsland, vervulde Kamp Amersfoort een centrale rol als verzamel- en doorvoerkamp. Het massaal negeren van de oproepen leidde tot klopjachten op de ontduikers, terwijl er ook nog eens tienduizenden Nederlandse mannen werden opgepakt bij razzia's voor de Duitse oorlogsindustrie. Daarom werd het kamp in mei 1943 verbouwd en uitgebreid; het kreeg toen de functie van *Erweitertes Polizeigefängnis Amersfoort* (uitgebreide politiegevangenis) met Karl Peter Berg als nieuwe kampcommandant en de niet minder beruchte Joseph Kotalla als plaatsvervangend commandant. Om de verbouwing en vergroting van Kamp Amersfoort mogelijk te maken, werden in 1943 nagenoeg alle gevangenen overgebracht naar Kamp Vught. Omdat de kampadministratie gebruik bleef maken van de oude formulieren waarop het kamp nog PDA heette, bleef deze naam ook na 1943 nog in gebruik.

In 1944 liep het aantal mannen op dat de Arbeitseinsatz probeerde te ontduiken. Velen van hen werden opgepakt en naar het kamp overgebracht. In oktober 1944 werden 7.000 slachtoffers van de razzia's in Utrecht, Bussum en Hilversum naar Amersfoort gebracht. Dat het kamp niet totaal verstoort raakte, was te danken aan de snelle doorstroom die onderdeel van het Duitse beleid was. Gevangenen die er meer dan drie maanden zaten, werden als 'oude rotten' beschouwd.

In de periode tussen begin september 1943 en eind mei 1944 werden 7.231 Nederlandse mannen en jongens naar bedrijven in Duitsland gebracht. De grootste transporten vonden plaats in de herfst van 1944, toen meer dan 1.000 gevangenen tegelijk vertrokken. De meerderheid bestond uit personen die gedwongen tewerkgesteld zouden worden, een kleiner deel vormden de politieke *Schutzhäftlinge* en gijzelaars. In totaal vertrokken vanuit het kamp achthonderd transporten naar andere kampen.

Rechtstreekse groepstransporten van politieke *Schutzhäftlinge* van Kamp Amersfoort naar Duitse concentratiekampen waren tot in de zomer van 1944 vrij zeldzaam. Tot die tijd ging de tocht meestal via Kamp Vught. Na de ontruiming van Kamp Vught onder druk van de oprukkende geallieerde troepen op 5 september 1944 werd de route verlegd en vertrokken er vanaf station Amersfoort treinen met politiek gevangenen naar Duitsland. Veelal was de bestemming KZ-Neuengamme.

In Kamp Amersfoort verbleven in de jaren 1941-1945 in totaal 37.000 geregistreerde gevangenen. Kamp Amersfoort is door de vele executies op en rond het kamp, met in totaal 383 gefusilleerden, de grootste Nederlandse executieplek tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Het transport op 11 oktober 1944 waarbij 1.439 gevangenen van Kamp Amersfoort werden gedeporteerd naar concentratiekamp Neuengamme. Slechts 18 procent keerde terug. Bron: NIOD

Gijzelaarskampen

Tijdens de Duitse bezetting werden in Sint-Michielsgestel en Haaren gijzelaars vastgehouden als represaillemaatregel. In mei 1942 opende de bezetter een gijzelaarskamp in het seminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel en kort daarna ook in het Groot Seminarie in Haaren. De Duitsers sloten er invloedrijke Nederlanders op: politici, hoogleraren, geestelijken en andere publieke figuren als 'borg' voor goed gedrag van de bevolking. Het doel was om het verzet te ontmoedigen. Bij aanslagen of sabotageacties dreigden de Duitsers gijzelaars te executeren, wat enkele keren ook gebeurde. De omstandigheden in de kampen waren relatief goed, en de gijzelaars gebruikten hun tijd om met elkaar te discussiëren over de toekomst van Nederland. Toch leefden de gijzelaars voortdurend in onzekerheid. Hun gevangenschap was niet op basis van een veroordeling, maar puur uit afschrikking.

- gijzelaarskampbeekvliet.nl
- gedenkplaatskamphaaren.nl

Register van ingeschreven gevangenen Haaren, 12 mei 1942 – 12 april 1944 – NIOD 250b, inv. 16

Huizen van bewaring

Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten de Duitse bezetters veelvuldig gebruik van bestaande huizen van bewaring om gevangenen in op te sluiten. Deze cellengebouwen, in vredetijd bedoeld voor voorlopige hechtenis, werden tijdens de bezetting onderdeel van het repressieapparaat. Verzetsmensen, onderduikers, gijzelaars en later ook gewone burgers die regels overtraden, belandden er vaak na arrestatie door de politie of de Sicherheitsdienst. De huizen van bewaring fungeerden als tussenstation: gevangenen wachtten er op verhoor, transport naar een kamp of hun proces – als dat er al kwam.

Dergelijke instellingen bevonden zich verspreid over heel Nederland: in grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Groningen, maar ook in Leeuwarden en Assen. Die twee Friese en Drentse gebouwen werden in de laatste fase van de oorlog het toneel van spectaculaire bevrijdingsacties door het verzet. Op 8 december 1944 voerde het Friese verzet een gedurfde actie uit bij het huis van bewaring in Leeuwarden. Onder leiding van verzetsman Krijn van den Helm drongen gewapende verzetsleden de gevangenis binnen. Ze wisten 51 gevangenen, onder wie belangrijke verzetsstrijders, zonder bloedvergieten te bevrijden. De actie, minutieus voorbereid, was een groot succes en gold als een morele opsteker voor de Friese bevolking. De Duitsers waren compleet verrast; veel van de betrokken verzetsmensen konden ontkomen.

De overval op het huis van bewaring in Assen vond plaats op 11 december 1944. Hierbij werden 31 verzetsmensen bevrijd, ook weer zonder bloed te vergieten. Er waren aanwijzingen dat alle leden van deze verzetsgroep, die zich De Gideonsbende noemde, op het punt stonden op 12 december 1944 geëxecuteerd te worden door de Duitsers. Verzet en geallieerden werkten samen om hen te bevrijden. De actie verliep chaotischer dan in Leeuwarden, mede door de aanwezigheid van Duitse achterblijvers. Toch konden uiteindelijk vrijwel alle gevangenen worden bevrijd. Alle bevrijde gevangenen overleefden de Tweede Wereldoorlog.

Inschrijfregisters huizen van bewaring via provinciale archieven, zoals Tresoar of Drents Archief

Het Oranjehotel

Het Oranjehotel was tijdens de Tweede Wereldoorlog de bijnaam van de *Polizeigefängnis* in Scheveningen. Tussen 1940 en 1945 zaten hier ruim 25.000 mensen gevangen, onder wie verzetsstrijders, politieke tegenstanders van de Duitse bezetter en mensen die om andere redenen werden gearresteerd. Velen werden veroordeeld tot straffen in Duitse kampen, terwijl ruim 250 gevangenen op de Waalsdorpervlakte werden geëxecuteerd. De naam Oranjehotel ontstond in 1940 en werd een eerbetoon aan de verzetsstrijders die er vastzaten. In 1946 werd het Comité Oranjehotel opgericht om een monument te realiseren ter herdenking van de gevangenen. Cel 601, een van de dodencellen, is in oorspronkelijke staat bewaard gebleven en vormt de kern van het Nationaal Monument Oranjehotel. Sinds 2019 is het Oranjehotel toegankelijk als herinneringscentrum, waar de verhalen van gevangenen worden verteld. In 2021 werd het Oranjehotel samen met de Waalsdorpervlakte uitgeroepen tot rijksmonument.

- oranjehotel.org
- nl.wikipedia.org/wiki/Oranjehotel

Bas von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel, een Duitse gevangenis in Scheveningen*, 2019

Joodse werkkampen

In de jaren dertig zette de Nederlandse regering werkkampen voor uitkeringsgerechtigde werklozen op, voornamelijk voor ontginnings- en ruilverkavelingsprojecten van de Heidemij in Noord- en Oost-Nederland. Vanaf 3 februari 1939 nam de Rijksdienst voor de Werkverruiming de werkverschaffingkampen over. Deze dienst liet ook zelf nieuwe kampen bouwen bij werkgelegenheidsprojecten. De kampbewoners kregen

een salaris in plaats van een uitkering en verbleven vrijwillig in het kamp.

Na een besluit van rijkscommissaris Seyss-Inquart van 10 oktober 1941 werden deze kampen omgevormd tot Joodse werkkampen en bleven onder beheer van de Rijksdienst voor de Werkverruiming. Mede door de maatregelen van de Duitse bezetter waren er in Nederland al in het begin van de Tweede Wereldoorlog veel Joodse werklozen. In totaal zijn er meer dan veertig van deze kampen ingericht en werden er in totaal ruim 5.200 Joodse mannen naar deze werkkampen overgebracht. Het werk dat zij moesten verrichten was onder andere spitten op de heide, aardappels rooien en wegen of paden aanleggen.

Uiteindelijk bleken deze kampen doorgangskampen voor deportatie van deze Joden. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942, tijdens de laatste dag van Soekot of het Loofhuttenfeest, werden de Joden uit de meeste van deze kampen gehaald waarna de werkkampen werden opgeheven. De Joden werden met het voorwendsel van gezinshereniging via Kamp Westerbork naar vernietigingskampen vervoerd.

- joodsewerkkampen.nl
- nl.wikipedia.org/wiki/Joodse_werkkampen_in_Nederland

collecties.kampwesterbork.nl – zoeken op 'Joodse werkkampen'

Kamp De Zomp bij Ruurlo.
Bron: Wikimedia Commons

3.2.2 PROVINCIAAL OVERZICHT

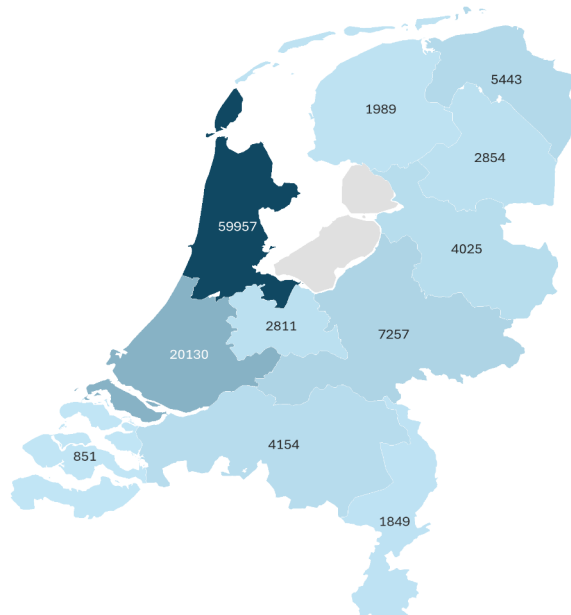
Hierna vind je een overzicht van belangrijke locaties per provincie met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog, inclusief lokale instellingen en bronnen. Het overzicht helpt je om gericht onderzoek te doen op basis van geografische focus.

Per provincie wordt ingegaan op:

- **belangrijke locaties** (bijvoorbeeld kampen, verzetscentra, militaire doelen, bombardementen);
- **lokale instellingen en archieven** die relevant zijn voor onderzoek. Musea worden niet genoemd, mits zij voor onderzoekers relevante collecties bezitten;
- **unieke of opvallende bronnen** (zoals dagboeken, lokale kranten, politierapporten);
- **bijzondere gebeurtenissen** of patronen, zoals arrestatiegolven, executies of onderduiknetwerken.

Daarnaast wordt per provincie het aantal om het leven gekomen oorlogsslachtoffers weergegeven in de vorm van een staafdiagram.¹² De aantallen zijn gebaseerd op oorlogsbronnen.nl (d.d. 07 juni 2025). Ook wordt **het percentage oorlogsslachtoffers ten opzichte van de bevolking** (gebaseerd op de bevolkingsaantallen van 1941-1942) vermeld om de impact van de oorlog ook in cijfermatige zin zichtbaar te maken. Zo is te zien dat sommige provincies, zoals Noord-Holland, zwaar getroffen zijn, terwijl andere relatief lager scoren in absolute aantallen. Opvallend is ook dat

Choropletenkaart oorlogsslachtoffers per provincie

er tussen juni 1940 en juni 1942 nauwelijks dodelijke slachtoffers waren. Vanaf juli 1942 is er een sterke stijging te zien door de deportatie van Joden, het duidelijkst merkbaar in Noord-Holland.

Deze kaart laat zien dat de provincie Noord-Holland met bijna 60.000 slachtoffers het hoogste aantal kent. Dit hoge aantal hangt samen met de omvang van de Joodse gemeenschap in Amsterdam (met een piek in september 1942) en met de gevolgen van de Hongerwinter.

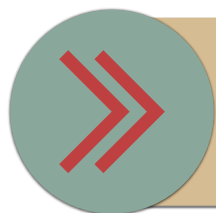
Provinciale en gemeentelijke archieven vormen een waardevolle bron voor onderzoek naar de lokale impact van de Tweede Wereldoorlog. Ze bevatten onder meer bevolkingsregisters en documenten waarin verplaatsingen, onderduik of deportaties zichtbaar kunnen zijn. Ook vind je er documenten over distributiebonnen, politieverlagen, correspondentie met de Duitse bezetter en dossiers over de inbeslagname van woningen. Daarnaast bevatten veel gemeentearchieven foto's, affiches, dagboeken en soms getuigenverklaringen van inwoners.

Tabel 3.1 Overzicht regionaal-historische centra

PROVINCIE	RHC	WEBSITE
Drenthe	Drents Archief	drentsarchief.nl
Flevoland	Het Flevolands Archief	hetflevolandsarchief.nl
Friesland	Tresoar	tresoar.nl
Gelderland	Gelders archief	geldersarchief.nl
Groningen	Groninger Archieven	groningerarchieven.nl
Limburg	Historisch Centrum Limburg	historischcentrumlimburg.nl
Noord-Brabant	Brabants Historisch Informatie Centrum	bhic.nl
Noord-Holland	Noord-Hollands Archief	noordhollandsarchief.org
Overijssel	Collectie Overijssel	collectieoverijssel.nl
Utrecht	Het Utrechts Archief	hetutrechtsarchief.nl
Zeeland	Zeeuws Archief	zeeuwsarchief.nl
Zuid-Holland*	Nationaal Archief	nationaalarchief.nl

**Het Nationaal Archief vervult in Zuid-Holland deels de rol van provinciaal archief. Daarnaast is er het Haags Gemeentearchief en het Erfgoedhuis Zuid-Holland als aanvullende erfgoedinstellingen.*

Zie pagina 236 voor een overzicht van contactgegevens van de rhc's.

Op de website oorlogsdoden.org vind je onder het kopje *Onderzoekshulp en 1939-1945 Algemeen* een handig literatuuroverzicht per provincie en zelfs per plaats. Hierin staan ook boeken die online beschikbaar zijn.